

Boekzaal der geleerde wereld

Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2008. 282 p. ISBN 978-90-2842-238-4. Prijs: € 19,90.

In *Mannen van gezag* verkent historicus Jouke Turpijn de wortels van de parlementaire cultuur in Nederland. Zijn dissertatie, vrucht van het door Henk te Velde geleide nwo-pionierprogramma 'Parlementair en Partijdig', is één van de inmiddels vele voorbeelden van een herwaardering van de politieke geschiedenis vanuit het perspectief van de stijlen, vormen en beelden van politiek.

Met prachtige anekdotes en citaten illustreert Turpijn hoe na 1848 de – voor het eerst direct gekozen – volksvertegenwoordiging vorm geeft aan haar nieuw verworven medezeggenschap. Turpijn heeft veel aandacht besteed aan de vormgeving van zijn verhaal en dat komt niet alleen de leesbaarheid ten goede. Zijn ironische pen schept ook de benodigde historische en antropologische distantie om de eigenheid van de parlementaire cultuur van midden negentiende eeuw te beschouwen en los te komen van de oude, liberaal gekleurde parlementaire geschiedschrijving over die periode. Turpijn geeft de parlementariërs een eigen gezicht: leden die zich naar het ideaal van Thorbecke niet in de eerste plaats lieten voorstaan op hun afkomst, maar op hun beschaving en (sluwe) intellect.

Het boek vertelt hoe deze generatie na 1848 'werkendeweg' de macht van het parlement trachtte op te bouwen. Zij werkten hun bevoegdheden uit in een reglement, expliciteerden mores van ordelijk overleg en deden stap voor stap hun eerste ervaringen op met nieuwe machtsmiddelen om invloed uit te oefenen op het regeringsbeleid. Amendementen, enquêtes, interrupties en stemmingen over begrotingen verwerden tot belangrijke oppositionele wapens. Zo bouwde de Kamer aan een eigen, op ratio gestoeld gezag tegenover het traditionele, onaantastbaar geachte koninklijke en daaruit voortvloeiende ministeriële gezag.

Om de betekenis van deze gedaantewisseling in de jaren na 1848 te benadrukken, spreekt Turpijn van 'de uitvinding van de Tweede Kamer'. Inderdaad draait het boek in de kern om de vestiging van het parlement als plaats en context om politiek te bedrijven; de Kamer vestigde zich als 'de belangrijkste politieke locus van Nederland' (205). Toch is de beeldspraak van uitvinding historisch gezien minder geslaagd. Het lijkt alsof de auteur hier alsnog is gevallen voor een hardnekkige beeld uit de liberale geschiedschrijving, waarin 1848 als het 'ware begin' wordt gepostuleerd. De parlementariërs van 1815 hadden, binnen de kaders van de toenmalige grondwet, eveneens een belangrijk aandeel in de uitvinding van 'de Tweede Kamer'. En ook zij begonnen niet tabula rasa; de parlementen die eind achttiende en begin negentiende eeuw in het westen van Europa ontstonden, ontwikkelden hun eigen werkwijze door eerder uitgedachte regels en praktijken van Engeland én van elkaar over te nemen, te combineren en aan te passen aan de eigen politieke context.¹ In dit opzicht zijn de ervaringen opgedaan in de Bataafse parlementen tussen 1796 en 1810 zeker ook bepalend geweest voor de Nederlandse parlementaire cultuur.²

Treffender is de karakterisering van de post-1848 generatie als 'mannen van gezag'. In deze typering omvat Turpijn het leermeesterschap van een harde kern van voornamelijk liberale Kamerleden, die de spelregels uitdachten en voorleefden. Gezagvolste man was uiteraard Thorbecke. Als grondwetschrijver maar evengoed als politicus was hij richtinggevend in het tot wasdom komen van het parlement, waarin veel nieuwkomers nog hun weg moesten vinden. *Mannen van gezag* beschrijft daarmee ook het ontstaan van een proces van socialisatie in de Kamer, dat met de ontwikkeling van een dominante, gezaghebbende werkwijze gepaard ging. De volgelingen

1 Vgl. Bernd Mertens, 'Die europäische Wurzeln parlamentarischer Geschäftsordnungen im Vergleich', *Parliaments, Estates & Representation* 28 (2008) 87-102.

2 Historicus Joris Oddens bereidt aan de Universiteit van Amsterdam een proefschrift voor over het functioneren van de Nationale Vergadering, dat meer inzicht kan bieden in deze wortels.

van Thorbecke maakten zich de gewoontes en gebruiken niet alleen eigen, ze disciplineerden daarmee ook volgende generaties. Afwijking kon niet zonder gevolgen blijven: het was aanpassen of onaangenaam werken, zoals onder meer Van Houten en Kuiper ervoeren. Uit het geheel van regels, interpretaties en sancties groeide zo een logica voor welk gedrag gepast was voor een parlementariër. De geldingskracht daarvan reikte allengs ook buiten de muren van het Binnenhof; onder meer in het verenigingsleven zou de medezeggenschap zich modelleren naar de parlementaire werkwijze.³

Thorbeckes drang tot normstellen en voorleven was niet louter ingegeven door een ideale voorstelling van parlementaire politiek. Het ging hem evengoed om de macht van zijn opvattingen binnen dat parlement. Op verschillende plaatsen in zijn boek schetst Turpijn het opportunisme dat de liberalen ten toon spreidden om hun ideeën over de Nederlandse staat en samenleving verwezenlijkt te krijgen. Het stellen van parlementaire normen was daar onderdeel van. Door zich de meesters van de spelregels te tonen, beperkten ze het gezag en de manoeuvreerruimte van hun politieke concurrenten. Leden die zich hiertegen verzetten en het primaat van de parlementaire politiek weigerden te erkennen, konden dan worden weggezet als spelbrekers.

Wat Turpijn betreft mag Thorbecke worden uitgeroepen tot de 'grootste opportunist van het parlement' (216). De liberaal laakte leden die een partijstrijd uitlokten, maar maakte als het hem uitkwam haarfijn onderscheid tussen ideologische geestverwanten en dilettanten; hij polariseerde zoals hij het anderen nooit toestond; hij interpreteerde regels in dienst van de actuele politiek – zoals de onverenigbaarheid van het ministerschap en lidmaatschap van het parlement, vooral bedacht om de zittende ministers te verjagen. Je kunt je afvragen of de kwalificatie van opportunist Thorbeckes intellectuele en ideologische betekenis als grondlegger van het staatsbestel en -raison van 1848 niet wat te zeer in de schaduw stelt. De kracht van zijn stelling ligt echter in de erkenning dat idealisme en opportunisme inherent zijn aan politiek, en voortdurend met elkaar in wisselwerking zijn. Turpijn betoogt prikkelend dat opportunistische motivatie een verklarende schakel is in het spel om de macht en realisatie van idealen. Maar nog niet alle vragen die dit oproept, zijn in zijn studie beantwoord. In hoeverre bijvoorbeeld kende ook opportunisme haar maatstaven? Het opportunisme van Troelstra kende andere motieven, andere middelen en grenzen ook, dan dat van Thorbecke. En hoe ontwikkelde de wisselwerking tussen ideaal, ideologie en opportunisme zich door de tijd, in relatie tot veranderende rolopvattingen van het parlement?

Veel van de spelregels, tradities, instrumenten en mores die Turpijn beschrijft, zijn in de Tweede Kamer nog altijd in gebruik. Daarmee raakt zijn studie ook aan de wortels van de problemen die tegen het einde van de negentiende eeuw in de werkwijze van de Kamer zichtbaar werden. De 'uitgevonden' spelregels waren gebaseerd op het ideaal van een sterk controlerend parlement als tegenwicht tegen de eigengereide dienaren van de Kroon. Met de opkomst van de politieke partijen kwam dit ideaal echter onder druk te staan.⁴ De partijsamenwerking, gepaard aan een meer monistische oriëntatie, deden afbreuk aan het vrije debat en het institutionele zelfbewustzijn van de Tweede Kamer. Maar waar de politieke ordening veranderde, bleven de spelregels in de kern ongewijzigd. Uit deze discrepantie groeide een gelaagde parlementaire cultuur, waarbij de belangen van het parlement als collectief tegenover de regering gingen conflicteren met die van de partijpolitiek en van de individuele parlementariër. Zoals Turpijn illustreert: socialisten en antirevolutionairen interrompeerden niet om hun tegenstanders te overtuigen, zoals ook zij niet gekomen waren om zich te laten overtuigen; ze zaten in de Kamer om hun eigen geluid te verkondigen. Impliciet verkent *Mannen van gezag* ook de wortels van modern parlementair gedrag.

Carla Hoetink (Radboud Universiteit Nijmegen)

3 Zie Frank van Vree, *Nederland Vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Groningen 1994) en, uit hetzelfde programma als het besproken boek, Jaap van Rijn, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland 1800-1920* (Amsterdam 2010).

4 Zie Erie Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Amsterdam 2011).

Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009. 345 p. ISBN 978-90-2842-280-3. Prijs: € 19,90.

Christelijke vaderlanders opent met Abraham Kuiper, die in 1885 de volgende stap in de organisatie van de protestantse orthodoxie zag in organisaties op het terrein van politiek, recht en wetenschap. Volgens historica Annemarie Houkes forceerde Kuiper deze volgende stap in het organisatieproces ten koste van een breuk in de tot dan toe bredere en diffusere 'christelijke volksbeweging', die in de tweede helft van de negentiende eeuw was ontstaan. Kuipers gereformeerden gingen zich ook in de politiek luider roeren, waarbij ze groepsbelangen en het streven naar macht vooropstelden. Ze lieten daarbij een getalsmatig grotere groep gematigde hervormden achter, die de nadruk wilden leggen op algemene belangen en goed bestuur. Deze laatste groep is in de geschiedschrijving volgens Houkes vervolgens 'verbleekt' ten overstaan van dit gereformeerde activisme (278).

In haar proefschrift beschrijft Houkes daarom uitvoerig de periode die voorafging aan de scheiding tussen gereformeerden en hervormden. Ze pleit daarbij voor een herwaardering van religie als een zelfstandige factor in de geschiedschrijving. In de petitiebewegingen, filantropische clubs, zendings- en jongelingenverenigingen die centraal staan blijkt de factor religie inderdaad niet te reduceren tot een dekmantel voor politiek of economische belangen. Met haar aandacht voor religie als 'motor' achter het maatschappelijke engagement van Nederlandse protestanten draagt Houkes zo bij aan een interpretatie van de negentiende eeuw, waarin ontwikkelingen in het religieuze leven een meer centrale plaats innemen.

Zo beschrijft ze hoe de leden van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1867 voor het eerst ervaring opdeden met algemeen kiesrecht, toen alle mannelijke leden van dat kerkgenootschap op voet van gelijkheid hun kerkelijke vertegenwoordigers mochten kiezen. Een brede groep Nederlanders deed zo ervaring op met algemeen kiesrecht. Voor de kerkgangers stonden dergelijke ervaringen immers niet los van hun rol als staatsburgers, want in voor hen gingen geloof en burgerschap hand in hand. Veel protestanten zagen zichzelf niet als liberale staatsburgers, maar als 'christelijke vaderlanders'. Door de dimensies van religie en burgerschap met elkaar te verbinden geeft Houkes een impuls aan het burgerschapsonderzoek. Waar zij zich beperkt tot protestanten, zou deze verbinding in de toekomst ook buiten expliciet protestantse of katholieke organisaties om meer aandacht verdienen.

Naast het belang van religie als zelfstandige factor benadrukt Houkes ook dat deze geschiedenis niet onder de noemer van 'pre-verzuiling' zou moeten worden beschouwd. Inderdaad toont haar studie aan dat de organisatorische dynamiek onder protestanten niet te begrijpen is vanuit het beeld van een monolithische zuil. Frictie tussen verschillende levensbeschouwelijke groeperingen en conflicten tussen protestanten onderling dreven hun mobilisatie aan. De verscheidenheid was veel te groot om van een protestantse zuil te kunnen spreken. Toekomstig onderzoek naar de vertogen van groepsidentiteit en uitsluiting door protestanten onderling zou deze verscheidenheid verder inzichtelijk kunnen maken.

Daarbij dringt zich wel de vraag op of 1850, het jaar waarin Houkes haar studie laat beginnen, een logisch vertrekpunt is. In hoeverre er sprake is van een breuk in de geschiedenis van burgerschap en organisatorische mobilisatie van protestanten rond 1850 blijft in *Christelijke vaderlanders* onduidelijk. Evenmin overtuigt het jaar 1900 als eindpunt van de studie zonder meer. Juist op basis van het standpunt dat er hier geen sprake kan zijn van een voorgeschiedenis van verzuiling doet het vreemd aan het onderzoek te staken op het moment dat de lezer de opkomst van verzuiling vermoedt. Te meer daar Houkes juist het uiteengaan van gematigde hervormden en activistisch doororganiserende gereformeerden zoveel nadruk verleent. Als er geen sprake is van pre-verzuiling, waarom dan het zwarte gat na 1900 en de suggestie dat hier een gereformeerde zuil ontstaat? Dit zwarte gat vult de lezer dan toch automatisch in met het bekende verhaal van verzuiling? De lijn van spanning tussen protestanten onderling en hun debat over de vormen van organisatie had Houkes ook voor de volgende jaren kunnen doortrekken tot een overtuigender eindpunt. Dat had bijvoorbeeld het begin van Eerste Wereldoorlog kunnen zijn, het begin van een periode waarin de verhouding tussen overheid en *civil society* op een nieuwe basis lijkt te zijn gesteld.

Deze kritische noot doet niets af aan de verdienste van *Christelijke vaderlanders*. De studie verbindt op overtuigende wijze kerkelijke geschiedenis met maatschappijgeschiedenis en laat zien dat daarmee winst te behalen valt. Tevens plaatst Houkes terecht vraagtekens bij de negentiende eeuw als voorgeschiedenis van een verzuilde maatschappij. Zo weet ze de geschiedenis van de Nederlands protestanten uit de schaduw van Kuypers activisme te bevrijden.

Peter van Dam (Universiteit van Amsterdam)

Wilfried Uitterhoeve, *Cornelis Kraijenhoff, 1758-1840. Een loopbaan onder vijf regeervormen*. Nijmegen: Vantilt, 2009. 480 p. ISBN 978-94-6004-042-9. Prijs: € 27,50.

Vorig jaar verscheen van de hand van Wilfried Uitterhoeve het boek *Koning, keizer, admiraal. 1810: de ondergang van Koninkrijk Holland*. Het boek is een nauwgezet verslag van het ruim acht maanden durende diplomatieke proces, dat uiteindelijk zou uitlopen op de inlijving van de Nederlandse gebieden bij het Franse Keizerrijk. Één van de protagonisten in deze boeiende geschiedenis over de ondergang van het zelfstandige Koninkrijk is de minister van Oorlog en naaste medewerker van Lodewijk Napoleon, Cornelis Kraijenhoff. Dit is niet geheel toevallig: de oorsprong van Uitterhoeves onderzoek naar deze episode uit de Nederlandse geschiedenis ligt namelijk in zijn voorafgaande werk, zijn in 2009 verschenen proefschrift *Cornelis Kraijenhoff, 1758-1840. Een loopbaan onder vijf regeervormen*.

Deze biografie, die in datzelfde jaar genomineerd werd voor de Grote Geschiedenis Prijs, vertelt het verhaal van een veelzijdig maar vergeten figuur uit de Vaderlandse geschiedenis. Cornelis Kraijenhoff speelde niet alleen een rol bij alle politieke en militaire keerpunten in zijn tijd, minstens zo belangrijk waren zijn wetenschappelijke en infrastructurele verdiensten die in letterlijke zin vorm gaven aan het moderne Nederland. Zo lag zijn driehoeksmeting ten grondslag aan de eerste exacte kaart van het land, stond hij als waterstaatkundige aan de basis voor het landelijk invoeren van het Amsterdams peil en was hij verantwoordelijk voor een grootscheepse reorganisatie van de waterlinies en een radicale aanpak van het rivierenprobleem. Tenslotte was Kraijenhoff tijdens de Restauratie belast met een voor die tijd ongekend vestingenproject in de Zuidelijke Nederlanden, een onderneming die de kroon op zijn werk zou moeten worden, maar uiteindelijk tot zijn ondergang leidde.

Uitterhoeve weet in de biografie een levendig beeld te schetsen van Kraijenhoffs loopbaan, vanaf zijn jeugdijaren in Nijmegen tot het einde van zijn carrière onder Willem I. In zijn beschrijving komt Kraijenhoff naar voren als een ambitieus en getalenteerd man die gedreven door grote vaderlandsliefde zich staande weet te houden tijdens een politiek uiterst roerige periode in de geschiedenis. Cornelis Kraijenhoff blijkt echter boven alles een echte wetenschapper. Aan de universiteit van Harderwijk promoveert hij in zowel de wijsbegeerte als de geneeskunde om vervolgens als geneesheer te gaan werken in Amsterdam. Geheel in de geest van de Verlichting is hij daar volop actief in het genootschappelijk leven. Als lid van verschillende sociëteiten en verenigingen spreekt hij over uiteenlopende wetenschappelijke onderwerpen en maakt aldus snel naam binnen de hogere burgerij van Amsterdam. Via deze verenigingen raakt Kraijenhoff bovendien bekend in patriotse kringen en nadat hij tijdens de Bataafse Omwenteling een grote rol heeft gespeeld bij de machtsovername van de stad, is zijn positie in het publieke leven definitief gevestigd. Hij rolt nu van de ene functie in de andere: stadscCommandant, militair-ingenieur, topograaf, minister, vestingbouwer. Een loopbaan die alle machtswisselingen van de vroege negentiende eeuw zal doorstaan.

Uitterhoeve laat goed zien hoe Kraijenhoff zich weet te handhaven gedurende de opeenvolgende regimes. Hij profileert zich in de eerste plaats als deskundige en is slechts in mindere mate een politicus. Hij was een technocraat, die zich vooral bekommerde om het slagen van zijn wetenschappelijke en infrastructurele projecten. De vraag welk régime hij daarmee diende, kwam op de tweede plaats. Bij zijn reconstructie van Kraijenhoffs handelen, maakt Uitterhoeve veelvuldig gebruik van diens eigen geschriften, met name de levensbeschrijving die Kraijenhoff in

zijn laatste levensjaren schreef en na zijn dood liet uitgeven. Hoewel de auteur zich goed bewust toont van het soms subjectieve en apologische karakter van Kraijenhoffs geschriften, laat hij zich er af en toe toch erg door leiden. Vooral de passages over de jeugdijaren van Kraijenhoff en het schandaal dat in 1826 een eind maakt aan zijn glansrijke loopbaan lijken enigszins gekleurd. Ook komen we jammer genoeg weinig te weten over het privéleven van Kraijenhoff, een onderwerp waarover hij zelf niet of nauwelijks schrijft. Kraijenhoff blijft daardoor de man die hij zelf het liefst ziet: een goed patriot die zich lang staande houdt, maar uiteindelijk struikelt over krachten waar hij geen greep op heeft.

De biografie van Kraijenhoff verschijnt in een tijd van toenemende aandacht voor de bestuurlijke en militaire continuïteit tijdens de Bataafs-Franse tijd en Restauratie. Wat thematiek betreft, sluit het werk dan ook aan bij andere recent verschenen boeken over deze periode, zoals *Wisselend lot in een woelige tijd. Van Hogendorp, Krayenhoff, Chassé en Janssens, generaals in Bataafs-Franse dienst* van Leo Turksma (2005) en het goed ontvangen proefschrift van Matthijs Lok *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie, 1813-1820* (2009). Hoewel Uitterhoeve expliciet aangeeft vooral interesse te hebben in de positie van Kraijenhoff als zowel wetenschapper als bestuurder, laat hij na meer algemene opmerkingen conclusies te trekken over de bestuurlijke rol van specialisten in deze periode. Enkele interessante vragen die de schrijver in de proloog opwerpt, blijven dan ook onbeantwoord. Dat is jammer, want de casus Cornelis Kraijenhoff zou juist op dit punt een interessant licht kunnen werpen op het politiek-bestuurlijke cultuur van de vroege negentiende eeuw.

Dat Cornelis Kraijenhoffs werk zeer belangrijk zijn geweest voor de wording van het moderne Nederland, staat na het lezen van het boek als een paal boven water en in dat opzicht is deze fraai geschreven biografie een waardevolle aanvulling op de historiografie. De vraag blijft alleen of zijn verdiensten te danken waren aan zijn briljante geest, of toch vooral aan de geest van de tijd.

Diederik Smit (Universiteit Leiden)

Janneke van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland 1859-1909*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009. 351 p. ISBN 978-90-2842-299-5. Prijs: € 19,90.

De herdenking van het leven en werk van Charles Darwin die in 2009, het 'Darwinjaar' plaatsvond, zorgde bij velen voor een hernieuwde belangstelling voor de Britse bioloog. Net als in de negentiende eeuw stond daarbij Darwins studie uit 1859, *On the origin of species*, centraal. Echter, in tegenstelling met de huidige tijd, bleek de bewondering en waardering voor dit werk bij verschijnen bepaald geen gemeengoed. Welke spanningen dit in de tweede helft van de negentiende eeuw in het maatschappelijk, politiek en wetenschappelijk debat opleverden, wordt in het proefschrift *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland 1859-1909* van Janneke van der Heide uitgebreid beschreven. Ze toont hierin aan dat Darwins bevindingen onder Nederlandse wetenschappers, politici en publicisten geenszins soepel werden geaccepteerd. Misschien ook geen wonder: wat moesten godvruchtige Nederlanders in het midden van de negentiende eeuw aan met deze studie, die zoveel van hun opvattingen en overtuigingen liet kantelen?

Van der Heide beschrijft op vlotte wijze hoezeer men na het lezen van Darwins boeken in de knel kwam met het geloof, aangezien het algemeen aangehangen christelijk wereldbeeld nauwelijks te verenigen viel met de op redelijkheid gestoelde wetenschappelijke wereldbeschouwing die volgde uit het werk van de bioloog. Ethiek en moraal kwamen danig in de knel en raakten, zoals Van der Heide stelt, 'los van hun oude ankers'. Juist in een tijd waarin de cohesie in de gemeenschap uiteen dreigde te vallen door de uitwassen van het kapitalisme en door de groei van het socialisme, was de behoefte aan een bindende, christelijke moraal groot. Net als in de omringende landen, vreesden vele Nederlanders dan ook de rationele denkwijze, het verlies van de christelijke moraal en daaruit voortvloeiende maatschappelijke consequenties.

Van der Heide laat zien dat na publicatie en vertaling van *On the origin of species* in Nederland

een doorwrochte discussie ontstond over moraal, geloof en zedelijkheid, waarbij het debat zich toespitste over de vraag welke van deze zaken moest prevaleren. Daarbij was de toon van het debat meestal ernstig en zorgelijk, hoewel sceptici zich ook wel vrolijk maakten over de 'apentheorie'. Met de uitvoerige beschrijving van de discussies, hoofdrolspelers en achtergronden, maakt Van der Heide haar belofte, dat ze de interactie die een halve eeuw lang plaatst vond tussen wetenschap en samenleving over de evolutieleer zal schetsen, zeker waar.

Minder grondig en genuanceerd dan de beschrijving van het debat over Darwins ideeën is echter de schets van de politieke en maatschappelijke omgeving waarin het debat plaats had. Tot aan het laatste hoofdstuk staan vooral de wetenschappelijke, filosofische discussies centraal. Pas in het laatste hoofdstuk komt de vertaling van Darwins denken in de maatschappij aan bod, waarbij het gevaar om initiatieven en ontwikkelingen teveel in het licht van dit specifieke wetenschappelijke vertoog te zien, niet altijd wordt vermeden. Tenslotte heerste er, ook zonder de ideeën van Darwin en de sociaal-darwinistische uitleg, onder invloed van medische en technische ontwikkelingen en van een liberaal mens- en maatschappijbeeld ook een meer 'algemeen' vooruitgangsoptimisme dat regelmatig botste met behoudende, christelijke denkbeelden. Wanneer men binnen deze algemene tendens echter het aandeel van het darwinisme wil nagaan, en een grondige uitleg van de discussie rondom zijn cruciale theorieën wil lezen, vindt in Van der Heide's studie een zeer degelijk en leesbaar onderzoek.

Christianne Smit (Universiteit Utrecht)

Jo Tollebeek, *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008. 284 p. ISBN 978-90-3513-316-7.

Zoals Bruno Latour en Steve Woolgar in hun *Laboratory Life* (1979) verslag deden van hun antropologische veldwerk in één van 's wereld meest vermaarde biologische laboratoria, zo betreedt de Leuvense hoogleraar Jo Tollebeek in *Fredericq & Zonen* de werkplaats van een laat-negentiende-eeuwse historicus, benieuwd naar hoe het historisch metier daar in de praktijk van alledag werd beoefend. Zoals Latour en Woolgar met aanstekelijke nieuwsgierigheid nagingen hoe die 'vreemde stam' van neuro-endocrinologen zich gedroeg in een omgeving vol reagerbuisen, ongeschreven regels en ongebreidelde carrièredrang, zo onderzoekt Tollebeek met een fijn oog voor details wat voor een emoties, sociale codes, gezagsverhoudingen en 'werkgewoonten' (26) er schuilgingen achter de boekbanden en tijdschriftartikelen die de historische werkplaats verlieten.

Het 'laboratorium' dat Tollebeek bij wijze van casestudie betreedt, stond aan de Winkelstraat in Gent. Paul Fredericq, hoogleraar geschiedenis aan de Gentse universiteit, betrok daar in 1889, in zijn eigen woorden, 'een paleis, waar ik eene prachtige studeerkamer heb' (84). Die studeerkamer, met haar rijk gevulde boekenkasten langs de wanden en afschriften van middeleeuwse stukken op het bureau, was niet alleen Fredericq persoonlijke heiligdom, waar hij zijn publicaties voorbereide, zijn collega's ontving en zijn studenten inwijdde in de geheimen van bronnenkritiek; het was ook, in de laboratoriumtaal van Latour en Woolgar, een 'site van kennisproductie' (83), waar wetenschap op een andere manier werd bedreven dan in het archief of in het seminarie-lokaal.

Met zichtbare *Entdeckersfreude* gaat Tollebeek na hoe deze 'huiselijke wetenschap' (81) eruit zag: hoe studenten er als 'zonen' in de professorale familie werden opgenomen en als ambtenaren meehielpen aan de *Travaux du cours pratique d'histoire nationale*; hoe de zussen van de vrijgezelle Fredericq diens toewijding aan de wetenschap mogelijk maakten door het huishouden van hun broer te bestieren; hoe mejuffrouw Salomé Goldman er 'te midden van mijne boeken' (81) werd voorzien van aanbevelingsbrieven voor Nederlandse archivariissen en hoe het materiaal voor Fredericq's levenswerk, het *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*, er onrustbarend bleef uitdijen. Tollebeek beschrijft de *brotherhood* tussen collega-historici, met bijpassende erecodes en sociale verplichtingen, en de vorming van een professionele

gemeenschap door 'commemoratieve praktijken', zoals necrologieën en herdenkingsceremonies.

Het beeld dat uit deze fraai geschreven hoofdstukken oprijst is er één van hooggestemde idealen, van hardwerkende maar eigengereide mannen, alsmede van passie, toeval en ongelukkige karakterbotsingen. Een menselijk beeld, kortom, van een wetenschap die uit naam van negentiende-eeuwse kennisidealen de menselijke geest juist wilde voegen naar de mal van een methode. Wat met een bombastisch woord als 'positivisme' bekendstaat, was in de praktijk van Winkelstraat 9 een kwetsbaar streven naar zelfbeheersing, zelfverloochening en onpartijdigheid. Of deze fragiliteit van het historisch bedrijf ten tijde van Fredericq, 'op een moment dat de verwetenschappelijking van zijn vak nog niet was gestold' (27), extra groot was, valt te bezien. Maar al wie met een huidige generatie geschiedfilosofen van mening is dat historische wetenschap het best vanuit een 'anthropocentric epistemology' (Mark Bevir) kan worden benaderd, vindt in Tollebeeks mooie boek empirisch bewijs voor de stelling dat wetenschap het niet zonder praktijken, niet zonder karaktereigenschappen, niet zonder intellectuele en morele deugden kan stellen.

Dat de auteur juist Fredericq tot zijn gids in deze wereld van de geschiedwetenschap kiest, is overigens niet verwonderlijk. Weinig negentiende-eeuwse historici hebben zo'n rijke en bonte verzameling persoonlijke stukken nagelaten als deze excentrieke Gentse hoogleraar. Niet alleen bewaarde hij nauwkeurig alle brieven die de post hem bezorgde, ook schreef hij duizenden bladzijden vol met dagboekantekeningen, reisindrukken en gedetailleerde observaties van hoe collega's in binnen- en buitenland hun werk verrichten. 'Obsessief en haast neurotisch' (40), noemt Tollebeek het, om dit uitzonderlijke materiaal vervolgens dankbaar te benutten als toegang tot de laatnegentiende-eeuwse geschiedbeoefening.

Daarbij duikt wel de methodologische moeilijkheid op dat Fredericq maar wat graag geweld zou hebben dat een boek als dit over hem zou verschijnen. Wie bladert door zijn nagelaten papieren in de Gentse universiteitsbibliotheek ontmoet een man die zichzelf nadrukkelijk in de schijnwerpers zette. Kreeg zijn oude studievriend Godefroid Kurth een prijs voor diens *Les origines de la civilisation moderne*, dan noteerde Fredericq dat dit 'vooral op mijn aandringen' was gebeurd. Werd diezelfde Kurth bij zijn ambtsjubileum een boek aangeboden over de ontwikkeling van de *cours pratique* in België, dan werd dat 'op mijn voorstel besloten'. Tollebeek kan zich wel laconiek afvragen hoe erg deze trek is 'voor wie het tot zijn etnografische taak rekent ook het zelfbeeld van de moderne historicus te reconstrueren' (40), maar laat het verschil tussen zelfbeeld en werkelijkheid vervolgens vaak in het midden. Bij het meer descriptieve materiaal is dat niet erg, maar zodra het over idealen als 'onpartijdigheid' gaat, klemmt de vraag naar droom en daad. Hoezeer Fredericq ook vond dat de historische gemeenschap 'principeel apolitiek' was (50), wat kwam er van deze 'loskoppeling' van geschiedschrijving en politiek (47) terecht? Gaat *Fredericq & Zonen* op zulke momenten niet over idealen en gestileerde werkelijkheden, meer dan over het 'echte' laboratoriumleven, zoals Latour en Woolgar dat observeerden?

Dit brengt ons, ten slotte, bij de vruchtbaarheid van de 'antropologie' die Tollebeek bepleit. Wat voegen observaties over visitekaartjes, studeerkamers en vader-zoonrelaties toe aan onze kennis van negentiende-eeuwse geschiedbeoefening? Of: als *Fredericq & Zonen* een aanzet wil geven tot een geschiedenis van 'de alledaagse praktijken van de historicus' (22), wat is dan de winst van deze aanpak, vergeleken met de institutionele en cultuurhistorische benaderingen die de afgelopen decennia in zwang zijn geweest? In een uitvoerig besprekingsartikel (*BMGN* 2009 afl. 2) suggereerde collega Ed Jonker dat Tollebeeks *Alltagsgeschichte* als zodanig geen afdoende antwoord geeft op de vraag wat 'de inhoudelijke aard van de geschiedschrijving bepaalt' (251). Wil ze die vraag wel beantwoorden, dan moet ze geïntegreerd worden in een breder, vergelijkend perspectief op wetenschapsgeschiedenis.

Hoewel dit een zinvolle suggestie is, kan ik mij voorstellen dat Tollebeek liever het antropologische spoor vervolgt. Aansluitend bij mijn observatie dat *Fredericq & Zonen* primair over normen, codes, verwachtingen en idealen van historici gaat, zou het spannend kunnen zijn deze normen te vergelijken, niet alleen met die van andere wetenschappers, maar ook met die van de hogere burgerij, de sociëteiten en de politieke partijen waarvan historici deel uitmaakten. Een antropoloog zou, met andere woorden, niet enkel de idealen van Fredericq de historicus kunnen bestuderen, maar ook die van Fredericq de flamingant, de vrijmetselaar, de journalist en

het gemeenteraadslid. Hij of zij zou zich kunnen afvragen: Was onpartijdigheid niet bij uitstek een liberale deugd? Stond zelfbeheersing in de burgerlijke etiquette niet hoog genoteerd? Welk inhoudelijk verband bestond er tussen de normen en waarden van de historische wetenschap en die van de liefdadigheid of volksverheffing waarvoor Fredericq en zijn collega's zich inspanden? In hoeverre onderscheidden zij überhaupt tussen de intellectuele en morele deugden die ze hun studenten probeerden bij te brengen en die welke zij *in politicis* wilden bevorderen? Zo wijst *Fredericq & Zonen* de weg naar een historische antropologie van kennis- en karakteridealen die in staat is heen te kijken over de disciplinaire kavelcheidingen die Fredericq en zijn tijdgenoten zo ijverig optrokken.

Herman Paul (Universiteit Leiden)

Coert Peter Krabbe, *Droomreis op papier. De Prix de Rome en de Nederlandse architectuur (1808-1851)*. Leiden: Primavera Pers, 2009. 303 p. ISBN 978-90-5997-073-1. Prijs: € 39,50.

Het onderwerp van Coert Peter Krabbes boek, de *Prix de Rome* en de Nederlandse architectuur in de periode 1808-1851, heeft op het eerste gezicht weinig om het lijf. De prijs, die kunstenaars een stipendium voor een vijfjarig verblijf in Rome bood, werd in Frankrijk jaarlijks uitgelooft voor elke kunstdiscipline. In Nederland was ze tweejaarlijks en gold bovendien een toerbeurtstelsel, waardoor elke kunstvorm slechts eenmaal in de tien jaar bediend werd. Die frequentie was te laag om de Grote Prijs, zoals de *Prix de Rome* hier heette, een belangrijke rol te laten vervullen in het kunstonderwijs. Daarnaast genoot de prijs in Nederland weinig prestige. Terwijl de winnaars van de *Prix de Rome* in Frankrijk vrijwel verzekerd waren van een succesvolle carrière, kwamen de laureaten van de Grote Prijs voor de Bouwkunst van 1827 en 1837 na hun terugkeer uit Rome niet of met veel moeite aan werk. Op de derde ronde van de Grote Prijs voor de Bouwkunst kwam dan ook geen enkele inzending. Het hele prijzenstelsel werd door Thorbecke in 1851 negatief geëvalueerd en vervolgens afgeschaft.

Toch heeft dit *echec* van de *Prix de Rome* in Nederland geleid tot een fascinerend boek. Krabbes reconstructie van de opleiding, reis en loopbaan van de vijf Nederlandse architecten die in de eerste helft van de negentiende eeuw op kosten van de staat zuidwaarts reisden (Jan de Greef, Zeger Reijers, Jan David Zocher, Johannes Craner en Anthonij van Dam), biedt een gedetailleerde inkijk in de cultuurverschillen tussen Nederland en Frankrijk, en ook wat deze voor hen op persoonlijk niveau betekenden.

De vijf Nederlandse kwekelingen, zoals de laureaten genoemd werden, kwamen uit een ambachtelijk en praktisch architectuurklimaat. Het teken- en ontwerp onderwijs was in Nederland bijzaak: het werd in de avonduren en in de wintermaanden, als de bouw stil lag, door particuliere meesters, plaatselijke tekenscholen en -genootschappen verzorgd. Vanaf 1820 kwam hier de Amsterdamse Koninklijke Academie bij, met een bescheiden aantal lessen per week. Toen Zocher, een van de kwekelingen van Lodewijk Napoleon, in 1809 in Parijs aankwam, had hij nog nooit een 'plan' gemaakt, een plattegrond op basis van een programma van eisen, zo rapporteerde de 'directeur des élèves' aan de koning in Nederland. In Frankrijk gold een tegenovergestelde, centralistische en door de staat gefinancierde opleidingstraditie, waarin niet de bouwpraktijk centraal stond, maar de architectuur als schone kunst. Studenten aan de *École des Beaux Arts* werden getraind in het ontwerpen van grote monumentale gebouwen (een paleis, rechtbank, bibliotheek), waarvan het complexe programma van eisen moest worden ondergebracht in een elegante en ordelijke compositie van symmetrisch en langs assen gerangschikte ruimtes.

Het hart van het *beaux-arts*-onderwijs werd gevormd door de zogenaamde 'ateliers', die onder leiding stonden van *maîtres*, gerenommeerde architecten die meestal zelf de *Prix de Rome* hadden gewonnen. Hier oefenden 20 tot 70 studenten zich in het tekenen en ontwerpen door stapels werk uit het portfolio van de *maître* over te tekenen. Daarnaast assisteerden beginnende studenten de ouderejaars bij hun opdrachten en wedstrijdinzendingen. De Greef, Reijers en Zocher kregen in 1808 een plek in het atelier van Charles Percier (al liet Napoleons favoriete

architect zijn mentorschap eerst versloffen en delegeerde hij het vervolgens aan zijn assistent Hippolyte Lebas), Van Dam meldde zich in 1838 bij het atelier van Henri Labrousse. Zo werkten de Nederlandse kwekelingen ineens samen met studenten van de beste architectuuropleiding van hun tijd en hadden ze architecten als mentor die tot de absolute top van hun vakgebied hoorden.

Krabbe reconstrueert het leertraject van de Nederlandse architecten met behulp van vele fantastische reproducties van kopieën, prijsvraagontwerpen, reisschetsen, opmetingen, reconstructions en tekeningen van klassieke villa's en tempels en renaissance paleizen, en tekeningen van bouwfragmenten en architectonische details. De almaar dikker wordende portfolio's getuigen van hun groeiende kennis van de schone bouwkunst. In een tijd dat plaatwerken, geïllustreerde architectuurtijdschriften en handboeken nog zeldzaam waren en de fotografie nog niet bestond, was het portfolio voor een architect een levenswerk: het functioneerde als zijn geheugen en was zowel zijn leer-, werk-, als later ook zijn lesmateriaal, zo maakt Krabbe inzichtelijk.

Terwijl De Greef en Reijers hun *beaux-arts*-opleiding nog direct in praktijk konden brengen bij een aantal monumentale opdrachten van Willem I (paleizen Noordeinde, Kneuterdijk, Soestdijk – bij deze laatste was ook Zocher betrokken), wachtte Craner en Van Dam, die respectievelijk terugkeerden in 1831 en 1841, een koude douche. Hun kennis werd door de overheid gewaardeerd en als onpraktisch afgedaan. De nieuwe functie van Landsbouwmeester bijvoorbeeld ging niet naar Craner, maar naar de militair ingenieur W.N. Rose, met Craner als zijn assistent. Een situatie die in Frankrijk ondenkbaar was.

Uiteindelijk wisten alle kwekelingen in Nederland een oeuvre op te bouwen. Ook waren ze actief als onderwijzer of betrokken bij initiatieven als de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, die met studiebijeenkomsten, prijsvragen en een tijdschrift de Nederlandse architectuur op een hoger peil wilde brengen. Maar vergeleken met hun voormalige studie- en reisgenoten in Parijs en Rome, hadden de Nederlandse kwekelingen inderdaad een droomreis op papier gemaakt. De prachtige ornamenten, verfijnde profielen en vakkundige composities die ze hadden leren tekenen, sneuvelden in Nederland in schamele budgetten en een algehele desinteresse voor de monumentale, schone bouwkunst.

Petra Brouwer (*Universiteit van Amsterdam*)

Tom Toremans en Walter Verschueren (red.), *Crossing cultures. Nineteenth-century Anglophone literature in the Low Countries*. Leuven: Leuven University Press 2009. 224 p. ISBN 978-90-5876-733-4. Prijs: € 39,50.

'Is er iets, dat aan alle natieën van Europa bij de geringste oplettendheid in het oog valt, dan moet het gewis de Volksgeest in Engeland zijn, die, van het eene einde des rijks tot het andere, met gelijken tred en kracht voortgaat en zich allerwegen tot in de kleinste bijzonderheden openbaart.

Met moeite dringt zich de vreemdeling aldaar in. Met moeite verkrijgt hij toegang tot fatsoenlijke families. Zelfs met duchtige brieven van aanbeveling voorzien, ook uit hoofde van handel-betrekkingen, wetenschap en kunst, moge hij voor een enkelen keer een gunstig onthaal vinden, hetzelfde gelukt niet op den duur. Dan alleen, wanneer de aanbevolene de taal des lands kent, goed spreekt en schrijft; wanneer hij als Engelschman leert denken en handelen, over de algemeene belangen en zucht naar staatkundige vrijheid laat oordeelen en gevoelen, dan alleen – en hiertoe wordt vrij wat oefening en tijd vereischt –, wordt hem de weg gebaad tot gemeenzamen omgang (...). Tot zelfs in de kleeding toe is hij verplicht, zich naar den algemeenen heerschenenden smaak te schikken. Ja, ook wanneer hij in een of ander vak van kunde of smaak moge uitmunten, nog altijd streeft hem het nationaal oordeel op zijde.' Aldus een brochure *Over de bemoeiding van de Volksgeest der Nederlander*, die in 1825 uitgegeven werd ter gelegenheid van de 'Tentoonstelling der Voorwerpen van Nijverheid' in Haarlem.

Zou hier uit af te leiden zijn dat de Nederlander destijds wel de bereidheid, maar nauwelijks de mogelijkheden had om toegang te krijgen tot de Engelse cultuur, in de inleiding van *Crossing*

cultures worden juist kanttekeningen geplaatst bij die bereidheid. Aan het begin van de negentiende hadden de Napoleontische oorlogen en de inlijving bij Frankrijk rechtstreeks verkeer geblokkeerd; daarna zou een combinatie van Biedermeiermentaliteit en stichtelijk Réveildenken de Nederlander minder open hebben doen staan voor Engelse Romantiek. Tot omstreeks 1860 (de wettelijke regeling van het secundair onderwijs) was het Engels niet vertegenwoordigd in het verplichte onderwijspakket en gold het als een ordinaire taal. Met deze uitspraken blijken de inleiders van *Crossing cultures* een andere kijk op de zaken te hebben dan F.A. Wilhelm in zijn proefschrift *English in The Netherlands. A history of foreign language teaching 1800-1920* uit 2005, die optimistischer is over de belangstelling voor het Engels in de vroege negentiende eeuw, vooral in verband met handelsbetrekkingen en voortkomend uit bepaalde beroepen (techniek, scheepvaart, de militaire sector). Het verschil in optiek zal wel terug te voeren zijn op het gegeven, dat *Crossing cultures* zich beperkt tot de bespreek- en vertaalpraktijk binnen het literaire veld als graadmeter voor anglofiele belangstelling. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw viel op dit gebied een opbloei te constateren.

De bundel beoogt niet een overzicht te geven van de ontwikkeling van de vertaalpraktijk Engels-Nederlands in de negentiende eeuw, maar geeft een aantal case-studies. Verder is het uitdrukkelijk niet het doel geweest de (kwaliteit van de) vertalingen in kwestie onder de loep te nemen, al gebeurt dat hier en daar wel. Er is gekozen voor het belichten van de rol van vertalers en instituties (uitgevers, genootschappen, tijdschriften) als bemiddelaars tussen twee cultuurgebieden – dit in het kader van actuele begrippen binnen het receptieonderzoek: de ‘polysysteemtheorie’ (het idee van verschillende in elkaar grijpende culturele circuits) en het ‘repertoire’ (bepaalde regels of modellen of conventies die binnen een circuit een rol spelen, en al dan niet uitgewisseld worden). Overigens komen deze receptietheoretische begrippen nauwelijks expliciet aan de orde in de verschillende bijdragen; het idee van de ‘mediators’ daarentegen des te meer. Het boek is onderverdeeld in drie hoofdafdelingen: receptie en vertaalpraktijk van Engelstalige literatuur in Nederland; idem in België, en ‘Women’s writing in Dutch translation’.

Wat Nederland betreft, blijken naast literaire auteurs ‘non-professionals’ een belangrijke bemiddelende rol gespeeld te hebben. Bijvoorbeeld de H.B.S.-docenten A.S. Kok en Taco H. de Beer, zo blijkt uit de bijdragen van respectievelijk Cees Koster en Ton van Kalmthout, spanden zich in als vertalers, recensenten, schrijvers van schoolboeken en redacteuren van wel uitgevers van tijdschriften. Waarschijnlijk hebben zij meer bijgedragen aan de kennis van Engelse literatuur bij een groter publiek dan hun literaire evenknieën Burgersdijk en Busken Huet die in de literatuurgeschiedenis zijn blijven voortleven. Een andere groep ‘non-professionals’ die de introductie van Engelstalige literatuur bevorderde was die van de vrouwelijke vertalers. Busken Huet vertaalde Engelse romans samen met zijn vrouw – of misschien deed zij het wel helemaal – onder zijn naam. In Vlaanderen, zo leert het artikel van Liselotte Vandenbussche, was het vertalen uit het Engels echt een vrouwenaangelegenheid, en dus kennelijk iets ondergeschiks. Het werd doorgaans verricht naast andere bezigheden, of naast het vertalen uit andere ‘perifere’ talen als Deens en Zweeds. Bezigheden waarmee men zich kon profileren in het literaire veld – schrijven van voorwoorden en recensies of rubrieken in literaire bladen, spreken op conferenties – waren voor de vertaalsters niet weggelegd. En natuurlijk genoot, vooral in België maar ook in Nederland, de Franse literatuur het meeste prestige – behalve in het Haagse Damesleesmuseum. De bijdrage van Lizet Duyvendak laat zien dat er meer Engelstalige dan Franse romans in de collectie zaten, wat uitzonderlijk was. De auteur zoekt de reden daarvan in het veelvuldig voorkomen van de ‘new woman’ in de Engelse literatuur: krachtige, zelfstandige persoonlijkheden. In dit licht is ook het artikel van Laura Kirkley interessant, waarin drie vertalingen – in het Duits, Frans en Nederlands – van Mary Wollstonecrafts *A vindication of the rights of woman* (1792) worden vergeleken en in verband gebracht met politieke en sociale omstandigheden in de onderscheiden naties (de Nederlandse vertaling was via de Duitse tot stand gekomen en flink ontradicaliseerd).

In sommige Belgische bijdragen wordt de dominantie van de Franse literatuur over de Engelse wel heel breed uitgemeten. Zo leveren de inventarisaties van (aandacht voor) Engelse literatuur in Belgische avant-gardetijdschriften zó weinig op, dat men zich kan afvragen waarom de twee

artikelen daarover eigenlijk geschreven zijn. Wat betreft het blad *Van Nu en Straks* zou enige verwijding van het blikveld de negatieve bevindingen wat bijgesteld kunnen hebben: het was qua vormgeving geïnspireerd door Engelse typografie die in 1892 in Brussel was tentoongesteld, en ook verder waren de beeldende kunstenaars die aan het blad bijdroegen op de hoogte van de kunst van de Pre-Rafaelieten en de geschriften van John Ruskin, William Morris en Walter Crane. De visuele kunsten waren zeker een component in de transfer van het Engelse esthetische 'repertoire', zoals de bijdrage van Anne van Buul over bibliotheek uitgaven van literair werk van Dante Gabriël Rossetti laat zien. En wat de politieke (anarchistische) koers van *Van Nu en Straks* betreft, zijn de contacten in Londen die Domela Nieuwenhuis beschrijft te memoreren. Kortom: zeker waar het tijdschriftonderzoek betreft, zou een 'crossing of cultures' afgemeten moeten worden aan het totale aanbod van een blad.

Lieske Tibbe (Radboud Universiteit Nijmegen)